

ОСОБА ІМПЕРАТОРА МИКОЛИ І В ОЦІНЦІ Т. ШЕВЧЕНКА

У статті йдеться про Шевченкову оцінку особи Миколи І та його діяльності. Розповідається про правління Миколи І.

Ключові слова: імперія; правління Миколи І; царі; поезія Т. Шевченка.

Переважна частина життя Т. Шевченка припала на період правління імперією Миколи І. Неодноразово і в поезіях, і у Щоденнику поета згадується це правління і надається певна характеристика цій особі. Т. Шевченко бачив реальні результати правління імператора та його адміністративного апарату. Найбільш руйнівними вони були для України.

Т. Шевченко на слідстві у справі Слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія казав: "Будучи еще в Петербурге, я слышал везде дерзости и порицания на государя и правительство. Возвратясь в Малороссию, я услышал еще более и хуже между молодыми и между старшими людьми; я увидел нищету и ужасное угнетение крестьян помещиками, посессорами и экономами-шляхтичами, и все это делалось и делается именем государя и правительства..." [11, с. 260]. Це, а також знання і розуміння історії України стало причиною написання ним політичних поезій, у яких йшлося про російський внесок в українську історію, колонізаторську політику, про російський абсолютизм.

Побачене під час перебування в Україні й лягло в основу першого видива комедії "Сон": "Он глянь, у тім раї, що ти покидаєш / Латану свитину з каліки знімають..." і далі. Т. Шевченко розумів, що все це санкціоноване згори.

В особі Миколи І Т. Шевченко бачив тяглість руйнівної для української землі політики російських царів, починаючи від Петра І: "Був я уторік на Україні – був у Межигорского Спаса. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, щоб вони переказилися" (лист до Я. Кухаренка, 1844 р.). Йшлося не лише про сплюндрування землі, закріпачення люду, панування несправедливості, але й про моральне виродження вищого та середнього прошарків українського народу, що забули про своє національне коріння, славу історію: "Доборолась Україна / До самого краю. / Гірше ляха свої діти / Її розпинають. / Заміс[т]ь пива праведную / Кров із ребер точать" ("І мертвим, і живим...") [8, с. 352]; "Україно! Україно! / Оце твої діти, / Твої квіти молодії, / Чорнилом політі. / Московською блекотою / В німецьких теплицях / Заглушені!.." (комедія "Сон") [8, с. 277].

Друге видиво і, відповідно, обвинувачення, що відгукувалося в його спраглому до справедливості серці, втілювалося в образах каторжників

– борців, переслідуваних за правду. Жорстока розправа над своїми опонентами, головно декабристами, і спонукала Т. Шевченка назвати царя "палачем", а тяглість таких дій в історії – відзначити: "не первый русский коронованный палач" [10, с. 124].

Третє видиво святкового Петербурга ("Сам изволит, / Сегодня гуляти!" [8, с. 271–272]), палат, наповнених розгодованим панством "в серебрі та златі" – "І всі уряд поставали / Ніби без'язики – Анітелень" [8, с. 273] – породжує в ліричного героя думки про взаємообумовленість сваволі царя та холопства його підданих, незалежно від висоти обійманого становища.

Шевченкові реляції з приводу особи імператора Миколи I загалом вписуються у тему, сформульовану І. Дзюбою: "Царі. Монархія. Монархізм". Антицаристська ідея, наголошує І. Дзюба, в Т. Шевченка "має позаособовий, принциповий характер" [2, с. 552].

Тоді як офіційно наголошувалося на божественному походженні царської влади, "ідентичності інтересів народу і царя", що полягали в багатстві, порядку, безпеці, уособленні царем народу, в батьківській опіці царем свого народу (за І. Дзюбою) [2, с. 556–557] і таким було сприйняття царя у російському суспільстві, у Т. Шевченка образ царя постає не просто приземленим: "Що особливо характерно для Шевченка, так це отой незрівнянний зверхній тон мови про царя, який зустрінемо ще хіба в Беранже і в Петефі, – але ж ті писали про своїх королів у революційну пору, коли народ скидав їх або ж збирався це зробити, а Шевченко – в пору глухої реакції, коли до загальнонародного руху було ще далеко, коли так далеко ще майже нічий думки не сягали, а що в літературі їх тоді один Шевченко в усій Росії висловив (за винятком напівзабутого Радіщева, ода "Вольность" і в Пушкіна – "гріхи молодості") – це історичний факт" [2, с. 570–571].

В очах Т. Шевченка, наголошує Є. Сверстюк, російські царі були для України нелегітимними, були ворогами України. В комедії "Сон" цар та цариця розвінчуються як ідоли імперії.

Особливе ставлення російського суспільства до свого правителя описує у своїх нотатках Астольф де Кюстін, який відвідав Росію 1839 р.: "Тут рухаються та дихають лише за дозволом імператора; також усе є понуре й присилуване. Мовчання панує над життям та паралізує його. Офіцери, візники, кріпаки, придворні – усі слуги того самого пана сліпо підлягають одній думці, їм незнаній" [1, с. 51]. Панує визнання цілковитого всевладдя, цар визнається втіленням божества, паном нації.

Співзвучною московській політиці була і література, зокрема й українська. "Усьому цьому пієтетові російських і малоросійських патріотів перед монархією і монархом, – наголошує І. Дзюба, – важко знайти щось контрастніше політично, громадянськи й емоційно, ніж Шевченкове ставлення до інституту монархії та особи царя" [2, с. 567], що скинув з імперського іконостасу ідолів імперії (комедія "Сон").

Знаковим став початок правління Миколи I, що супроводилося виступом декабристів в Петербурзі та в Україні. Декабристське повстання залишило глибокий слід у душі імператора, усе життя якого супроводжував страх державного перевороту. Знаковим було і завершення його життя: "Царь и умер... в маленьком кабинете на первом этаже Зимнего дворца, лежа поперек комнаты на очень простой железной кровати... Голова покоилась на зеленой кожаной подушке, а вместо одеяла на нем лежала солдатская шинель. Казалось, что смерть настигла его среди лишений военного лагеря, а не в роскоши пышного дворца. Все, что окружало его, дышало самой строгой простотой, начиная от обстановки и кончая дырявыми туфлями у подножия кровати" [4, с. 83]. І цей начебто аскетичний образ царя, що в подібному змалюванні мав би викликати певну перейнятість, викликає гірку іронію. Зважаючи на те, що це відбулося в Зимовому палаці (найбільшому палаці у світі), відбудованому після пожежі 1837 року в надзвичайно короткий термін ціною тисяч життів робітників, що виконували примху царя. Про це вражений побаченням гостро написав А. де Кюстін. І цей Зимовий палац став предметом національних гордощів.

Микола I залишив свій особливий слід в історії російської монархії. Про його добу Н. Полонська-Василенко висловила так: "Уся Росія перетворена була на слухняний зцентралізований адміністративний апарат, на чолі якого стояв абсолютний монарх. Жадного вияву незалежної думки не дозволялося... Загальний терор ще тяжче відбивався на Україні, яка переживала систематичну русифікацію в усіх галузях життя. Російський уряд вживав усіх заходів, щоб затерти будь-яку відмінність України; навіть назву "Малороссия", що офіційно заміняла "Україну", щораз частіше заступали терміном "Юго-Западная Россия" [3, с. 299]. Прикріплення селянина до землі "в XIX ст. обернулося на повне рабство. Він утратив свої права, ніби перестав існувати для уряду і перетворився на "інвентар", власність дідича, який міг робити з ним усе, що хотів: перевести на інше місце, продати з землею чи без землі, з родиною чи окремо, обмінати, "за продерзості" заслати в Сибір" [3, с. 300]. У вірші "Я не нездужаю, нівроку..." Т. Шевченко, висловлюючи своє ставлення до майбутньої селянської реформи, розпочати яку, на його переконання, можна тільки через повстання, згадав і про роль Миколи I у справі закріпачення селян: "Добра не жди, / Не жди сподіваної волі — / Вона заснула: цар Микола / Її приспав" [9, с. 280].

Як третього сина Павла Микола I, на відміну від Олександра та Костянтина, яких готували до керівництва державою, виховували з нахилом у бік армії, саме на тому поприщі вбачаючи його кар'єрне просування. Звідси любов до воєнного та армійської організації. Армія зростала, точилися постійні війни, збільшувався рекрутський набір і в той же час не здійснювалося модернізації армії. Що й виявило себе в час Севастопольської оборони.

Так, одним зі сталих найменувань, що його надає Т. Шевченко Миколі І, є "фельдфебель" ("Юродивий"), "коронованный фельдфебель" [10, с. 119]; "неудобозабываемый фельдфебель" [10, с. 157].

У своєму Щоденнику Т. Шевченко занотує чимало міркувань, що стосувалися якраз солдатського та офіцерського буття, починаючи від муштри і завершуючи дозвіллям, моральним станом військових. Особливо прикметними є записи від 14 та 19 червня: "Завтра выдадут жалованье солдатам, и солдаты тоже начнут кутить, т. е. пьянствовать. И это продлится несколько дней сряду. И кончится как солдатская, так и офицерская попойка дракой и, наконец, курятником, т. е. гауптвахтой" [10, с. 14]; "Солдаты – самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном отечестве. У него отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода, одним словом, все" [10, с. 15]; "[...] мне не удалось, даже в гвардии, встретить порядочного человека в мундире" [10, с. 19].

Микола І виявляв інтерес до питань "истинного просвещения", вважаючи, що виховання "в сочетании с соответствующим воспитанием в духе православных традиций" стане важелем еволюційного перетворення дійсності. У рескрипті царя від 13 вересня 1846 року йдеться: "Мне особенно приятно видеть, что главная цель военного воспитания обращена к развитию в юношах чистых правил нравственности и чувства чести" [4, с. 77]. Наскільки деклароване розходилося з дійсністю, зрозуміло з інших Шевченкових записів: "[...] юноши и воспитанники кадетских корпусов. Хорошо должно быть воспитание? Бесчеловечное воспитание. Зато дешевое. А главное, скорое" [10, с. 15]; "Трудно, тяжело, невозможно заглушить в себе всякое человеческое достоинство, стать навывтяжку, слушать команды и двигаться, как бездушная машина. И это единственный, опытом доказанный способ убивать разом тысячу себе подобных. Гениальное изобретение! Делающее честь и христианству, и просвещению" [10, с. 19]; "Проклятие вам, человекоубийцы – кадетские корпуса!" [10, с. 120]. Саме Новопетровське укріплення Т. Шевченко іменує як: "нравственное безобразие" [10, с. 17]; "гнездилище безграничных мерзостей" [10, с. 43], "вертепь мерзостей" [10, с. 53].

Іншим найменуванням, що його перейняв Т. Шевченко від О. Герцена, було найменування Миколи І тормозом: "неудобозабываемый Тормоз" [10, с. 96, 101, 124]; "покойный наш тормоз" [10, с. 145]. Запозичуючи певні винаходи Заходу (як-от: будівництво доріг, залізничне сполучення між Петербургом і Москвою), Микола І був неспроможним запровадити сутнісні нагальні для імперії реформи. В першу чергу йдеться про необхідність відміни кріпосного права через побоювання потрясінь. Стосувалося це і воєнної галузі.

Як відомо, одним з підвалин правління Миколи І було православ'я (у цьому цар заперечував свого попередника Олександра І, за правлін-

ня якого набуло розповсюдження сектантство). У той же час про російське православ'я як інструмент агресивної імперської політики, як джерело найбільших злочинів проти людяності Т. Шевченко говорить у своїй поемі "Кавказ":

А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Проливих тайно серед ночі!
А матерних гарячих сльоз!
А батькових старих, кровавих,
Не ріки – море розлилось,
Огненне море! Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава [8, с. 344].

Микола І аж ніяк не відзначався християнськими чеснотами (приміром, прощення – показово у стосунку до декабристів), визнанням верховності Божої влади. У творі "Юродивий" Т. Шевченко таврує царя як безбожника, творця зла, жорстокого гонителя правди. Звідси його порівняння християнина Миколи з Августом-язичником ("Оба палачи. Но один из них палач-христианин! И христианин девятнадцатого века..." [10, с. 20]. Звідси ж і образ "лютого Нерона", "цесаря-ката" – аналога Миколи І ("Неофіти") [6, с. 539].

Не зовіте преподобним
Лютого Нерона.
Не славтеся царевою
Святою войною ("*Холодний яр*") [9, с. 356], –

Т. Шевченко демонструє, наскільки офіційна подача, що відображалася і в панівній громадській думці, розходилася з дійсністю: з боку Т. Шевченка – жорстокий кат, лютий Нерон, з протилежного – святий; з боку Т. Шевченка – загарбницька Кавказька війна, з протилежного – свята царева війна.

Т. Шевченко, як відомо, безпосередньо на собі відчув руку Миколи І. Як геніальний поет і великий українець, перейнятий долею батьківщини, створюючи поезію періоду "трьох літ", активно поширював її у рукописних списках. Після викриття Слов'янського товариства імені святих Кирила і Мефодія участь Т. Шевченка не могла не збентежити жандармів, з огляду на його славу поета. І. Франко у статті "Темне царство" розмірковував: "Який внутрішній процес... виробив у нім той гарячий протест проти "темного царства"? [Поперед усього тут треба навести власне його націоналізм...] А з другого боку, його прихильність до мужиків, до покри-

вджених і обідраних веліла йому поставити діло просто на загально-людське становище... А тодішні обставини в Росії ще й дужче перли поета на таке становище. "Од молдованина до фінна на всіх языках все мовчить" – говорить досадно поет... Ся глуха, мертва мовчанка – не з благоденства, як іронічно додає поет, а з мусу, се перша й головна признака "темного царства". Аби з усіх людей поробити "холопів" та "лакеїв" або бездушні, робучі та покірні машини... треба поперед усього не дати людям думати по-людськи та обмінюватися тими думками, треба не дати їм висловлятися свобідно, а радше треба заставити їх "молоть пустяки"" [5, с. 66]. Проникливо списуючи російську реальність, А. де Кюстін занотував: "Розмовляти в Росії – це небезпечна справа. Шепотіти кілька звуків, позбавлених змісту на вухо один одному та закінчувати кожне незначне речення проханням тримати в таємниці те, що тепер не було сказане, це означає дати докази такту та доброго тону... Кожне ясне та виразне слово становить подію в країні, де не лише заборонений вислів думок, але де навіть забороняють розмову про найбільш відомі факти..." [1, с. 108]. Громадською думкою в Росії керували (приміром, заборонено було згадувати про Декабристське повстання та й загалом пов'язувати слова "востання", "революція", опозиція до влади до Росії). Тому й налякані існуванням такої опозиції в Кирило-Мефодіївському братстві, спершу говорили про його масштаб, а пізніше змалювали ледь не вірогідною організацією. Хоча, пригадаємо, у програмовому документі "Закон Божий" зокрема йшлося й про таке: "[...] цар московський все рівно, що ідол та мучитель". Арешт Т. Шевченка спонукав його опонентів до перелічування вже видрукованих творів поета. У III відділі послідовно відзначали змалювання Т. Шевченком колонізаторської політики царизму і колишньої вольності України (крамольного змісту в процесі перелічування набуло зокрема слово "Гетьманщина"). На цій підставі Т. Шевченка оголошено небезпечним політичним злочинцем.

Одним із ефективних засобів політичної розправи над опонентами у час Миколи I було замовчування чи забуття. Так було і у випадку Т. Шевченка. По його арешті літературна діяльність поета була заборонена. Вилучалися з продажу його друковані твори та книги. Понад це діяло і негласне розпорядження: у випадку виявлення творів Т. Шевченка у приватних книгозбірнях їх також вилучати без повертання до цього уваги.

Окрім того, загальновідомим є той факт, що й Шевченковим друзям, які співчували та підтримували його в неволі, було заборонено листуватися із засланцем: княжній В. Рєпніній та А. Лизогубу.

Микола I оточував себе прислужниками та підлабузниками. Про таких Т. Шевченко дуже гостро висловився у творі "Юродивий": "підніжки царські", "донощики", "фарисеї" [9, с. 258]. Для царя "люди незалежні і самостійно мислячі представляли... якусь інтелектуальну некомфортність і нервували його. Він неодноразово признавався, що віддає перевагу не розумним, а слухняним виконавцям" [4, с. 104].

Миколаївська цензура особливо загострилася в останнє семиліття правління. Скорочувався прийом студентів в університети, "для постійного нагляду за цензурою і друкованими виданнями був створений так званий бутурлінський комітет, покликаний відшукувати в кожному тексті прихований підтекст" [4, с. 106]; "[...] цензурі піддавалися вже спочилі письменники Кантемір, Державін, Карамзин, Крилов, заборонялися твори Платона, Есхіла, Тацита, виключались із публічного розгляду цілі історичні періоди. Обговорення богословських, філософських, політичних питань ставало ускладненим, а згадування зловживань чи прояви якихось знаків незадоволення визнавалися за злочин" [4, с. 107].

Характер Миколи І наклав свій відбиток і на архітектурні форми. Так, повертаючись із заслання, під час відвідин Самари, поет відзначає у Щоденнику: "Ровный, гладкий, набеленный, нафабранный, до тошноты однообразный город. Живой представитель царствования неудобозабываемого Николая Тормоза" [10, с. 93]; або під час перебування у Нижньому Новгороді: "Новый собор – отвратительное здание. Это огромная квадратная ступа с пятью короткими толкачами. Неужели это дело рук Константина Тона? Невероятно. Скорее это произведение самого неудобозабываемого Тормоза" [10, с. 108]; чи-то в Петербурзі: "Новое здание Эрмитажа показалось мне не таким, как я его воображал. Блеск и роскошь, а изящества мало. И в этом великолепном храме искусств сильно напечаталась тяжелая казарменная лапа неудобозабываемого дрессированного медведя" [10, с. 168]. Про що ж це свідчить? Про відсутність свободи та постійне пригнічування: "У Росії брак свободи відчувається навіть у камені, покладеному під прямим кутом у чотирикутно обтесаних балках" [1, с. 117]; "[...] в Росії порядок є підтекстом для гноблення [...]" [1, с. 135]. Т. Шевченко згадує про Миколу І у зв'язку і з музичним мистецтвом, твором Доницетті "Дочка другого полку", що вразив поета своєю незграбністю та неприродністю, але який, очевидно, був до душі царю: "Покойному нашему тормозу, надо думать, очень нравилось это топорное произведение. Да не по его ли заказу оно и родилось на свет Божий?" [10, с. 145].

Т. Шевченко був перейнятий сучасним йому поневоленням становищем України та українського народу. Знаючи українську історію, він розумів етапи затягування ярма неволі, починаючи від Переяславської ради і завершуючи правлінням Миколи І. Цей нищівний імперський вплив у Шевченкову добу прискореними темпами був проявлений у стосунку й до інших народів – кавказьких. Увесь обшир імперії відчув на собі сваволю царя та його поплічників: "Од молдованина до фінна / На всіх языках все мовчить, / Бо благоденствує!". Тож, у низці своїх поетичних творів Т. Шевченко висловлюється на адресу Миколи І як ідола імперії, призвідника зловживань та несвободи (комедія "Сон", "Кавказ", "Холодний яр", "Неофіти", "Юродивий" та ін.). Численними подібними зауваженнями рясніють сторінки Щоденника (особливо присвячені військовій галузі). Ця проблема займає помітне місце у творчості Т. Шевченка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. *Астольф де Кюстин*. Правда про Росію: Подорожній щоденник / Опрацював О. Мерчанський; Післям. М. Слабошпицький. – К.: Ярослав Вал, Укр. письменник; 2009. – 241 с.
2. *Дзюба І*. Царі, монархія, монархізм / І. Дзюба // Дюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – 2-ге вид., доопрац. – К.: Видавничий дім "Киево-Могилянська академія", 2008. – С. 552–572.
3. *Полонська-Василенко Н*. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1993. – 608 с.
4. *Тарасов Б*. Куда движется история? (Метаморфозы идей и людей в свете христианской традиции) / Б. Тарасов. – СПб.: Алетейя, 2001. – 348 с.
5. *Франко І*. Темне царство / І. Франко // Франко І. Шевченкознавчі студії / Упоряд. М. Гнатюк. – Львів: Світ, 2005. – С. 56–77.
6. Шевченківська енциклопедія: у 6 т. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2012–2015. – Т. 4: М–Пе. – 2013. – 808 с.
7. Шевченківська енциклопедія: у 6 т. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2012–2015. – Т. 5: Пе–С. – 2015. – 1040 с.
8. *Шевченко Т*. Зібрання творів: у 6 т. (вид., автентичне 1–6 томом "Повного зібрання творів у дванадцяти томах") / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. / Т. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1: Поезія 1837–1847 / Перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського. – 784 с.: портр.
9. *Шевченко Т*. Зібрання творів: у 6 т. (вид., автентичне 1–6 томом "Повного зібрання творів у дванадцяти томах") / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. / Т. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 784 с.: портр.
10. *Шевченко Т*. Зібрання творів: у 6 т. (вид., автентичне 1–6 томом "Повного зібрання творів у дванадцяти томах") / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. / Т. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. "Букварь южнорусский". Записи народної творчості. – 496 с.: портр.
11. *Шевченко Т*. Зібрання творів: у 6 т. (вид., автентичне 1–6 томом "Повного зібрання творів у дванадцяти томах") / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. / Т. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 632 с.: портр.
12. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/ru/blog/obshchestvo/o-shevchenko-care-carice-i-dr>

Стаття надійшла до редколегії 25.04.17

Гудыма А.

ЛИЧНОСТЬ ИМПЕРАТОРА НИКОЛАЯ I В ОЦЕНКЕ Т. ШЕВЧЕНКО

В статье говорится о Шевченко́вой оценке личности Николая I и его деятельности. Рассказывается о правлении Николая I.

Ключевые слова: империя; правления Николая I; цари; поэзия Т. Шевченко.

Hudyma A.

THE PERSON OF NIKOLAY I UNDER SHEVCHENKO'S ASSESSMENT

The article deals with Shevchenko's assessment of the person of Nicholas I and his activities. It tells us about the reign of Nicholas I.

Key words: empire; the reign of Nicholas I; tzars; poetry by T. Shevchenko.